

સ્વ. ગુરુવર્ય, ડૉ. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
એમ. એ., એલએલ. બી., ડી. લિટ.

રમરણાંજલિ અર્પણ કરનાર
ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

મૂળ મરાઠીમાંથી ભાષાંતર કરનાર
પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
૨૩ ૭ ૩૫
ગુજરાતી કોપીશર્ટ સંગ્રહ

પ્રસ્તાવના

અમદાવાદનાં ગૂજરાતી ભાષિજનોએ તો સ્વ. ગુરુ. આનંદ-શંકરભાઈ સારી રીતે પરિચિત છે. પણ અહીંના મહારાષ્ટ્રીય વર્ગને સ્વ. ગુરુ. આનંદશંકરભાઈનો પરિચય થાય એ હેતુથી નામ. દાદાસાહેબ માવળંકરે મરાઠીમાં સ્મરણાંજલિ રૂપે એક પુસ્તિકા બહાર પાડી તે પુસ્તિકાનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરવાનો મારો ઇરાદો એક જ છે કે અહીંનાં ભાષિજનો, થોડામાં પણ યથાર્થ, સ્વ. ગુરુ. આનંદશંકરભાઈના જીવન વિશે તેમ જ તેમનો નામ. દાદાસાહેબ માવળંકર સાથેનો સંબંધ કેવો હતો, તે વિશે કાંઈક જાણે.

લેખ તપાસવા બદલ તેમ જ પ્રુફરીડિંગ માટે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રીએ જે મદદ આપી છે તે બદલ તેમનો હું અત્યંત આભારી છું.

સેવાકૃતીર
મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, અમદાવાદ
તા. ૧૧-૬-૧૯૪૨

પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૭૩૫ કિમત

ગ્રંથનામ આનંદશંકર જાપુલાલ દુધ

વર્ગિક ૨ - ૧૧૫૫

સ્વ. ગુરુવર્ય હો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

જન્મ : ૨૨-૧-૧૮૯૯

મૃત્યુ : ૩-૪-૪૨

સ્વ. ગુરુ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

ગૂજરાતમાં તેમ જ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જૂની સંસ્કૃતિના અભિમાની અને ઉપાસક, સંસ્કૃતજ્ઞ, શિક્ષણશાસ્ત્રવિશારદ એવા જે કાંઈ થોડા શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે, તેમાં સ્વ. ગુરુવર્ય આનંદ-શંકરભાઈની આગળ પડતી ગણના થાય છે. મંગળવાર તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૪૨ને રોજ બપોરે ૩-૫૫ વાગ્યે તેઓ દિવંગત થવાથી સરસ્વતી દેવીના હારમાંનું ગૂજરાતનું એક અમૂલ્ય રત્ન ખરી પડ્યું. ભારતના વિદ્વાન મંડળમાંનો એક દીપક ખુઝાઈ ગયો. સ્વ. ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો એટલું જ પણ સંસ્કૃતિથી, મનથી, વર્તનથી તેઓ સર્વથા ભારતવર્ષીય જ હતા. સંકુચિત પ્રાંતીયતા અને પ્રાંતભેદનો તેમને કદી પણ સ્પર્શ થયો ન હતો.

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈનો અને મારો પ્રથમ પરિચય ૧૯૦૫ ની શરૂઆતમાં જ્યારે હું ગૂજરાત કોલેજમાં પ્રિવિયસ- (First Year Arts)ના વર્ગમાં દાખલ થયો ત્યારે થયો. તેઓ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક (પ્રોફેસર) હતા. માથા ઉપર વાળ ન રાખતા. સુંદર ઘેરાવવાળી, ગાયત્રી ખરી જેટલી ધારીવાળી મોટી અને લાંબી ચોટલી, કપાળ ઉપર ચંદનનું ટીકું, નિત્યે ઘોતિયું અને ખેસ, ગૂજરાતી અમદાવાદી પાઘડી, તેજસ્વી અને પ્રસન્ન મુદ્રા-મૂર્તિ જોઈને જ આદર ઉદ્ભવે તો પછી પરિચય થયા પછી તો ખરેખર જ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય એમાં તો લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. એમના વિદ્યાર્થી થવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું એનું મને હંમેશા ગૌરવ રહ્યા કરે છે. અર્થાત્ હું એમની પાસેથી કાંઈ વિશેષ મેળવી શક્યો

નહિ, એ મહાન સાગરનો દોષ નથી, પણ નાનું વાસણ લઈ જનારનો જેવો દોષ તેવો જ મારો હતો. B. A. માટે સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય ન લેતાં મેં Physics અને Chemistry (પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર) એ વિષયો લીધા, તો પણ તે B. A. માં સંસ્કૃત—બીજી ભાષા તરીકે—લેવી જ પડતી, તેથી ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈ સાથે મારો પરિચય દઢ થતો ગયો. ગૂજરાત કોલેજમાં હું કુલ પાંચ વર્ષ સુધી હતો, ૧૯૦૫ ની શરૂઆતથી ૧૯૦૯ સુધી, ૪ વર્ષ વિદ્યાર્થી અને એક વર્ષ દક્ષિણા ફેલો. આ પાંચ વર્ષમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં મારો તેમની સાથે પરિચય કાંઈક વધારે હતો. એક કારણ તો એ કે બીજાઓના પ્રમાણમાં મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધારે સારું અને કોલેજમાંના “વિવાદ મંડળ” “વિદ્યાર્થી મંડળ” વગેરે ચળવળોમાં હું હોઉં એટલે. સને ૧૯૦૮માં તે કોલેજ સરકારી નહોતી, ત્યારે તેઓ કોલેજના આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) હતા.

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈ વિદ્યાસાગર હતા. ઉત્તમ ભણાવે. વિદ્યાર્થીઓની સાથે મળતાવડા અને મીઠો સ્વભાવ. આ સાથે તેઓ ઉત્તમ વ્યવહારુ પણ હતા. આ બધા સદ્ગુણોને લીધે એમના વિશે પ્રેમ, આદર, પૂજ્ય ભાવ આવે. પણ મહારાષ્ટ્રીય એટલે મને સંસ્કૃત ઉચ્ચારો વિશે જે અભિમાન પોતાને માટે થાય, એમાં પણ તેઓ મહારાષ્ટ્રીયોના ગુરુ શોભે એવા હતા. તેથી વિશેષ આદર ઉઠાવે. બી. એ. ના વર્ગમાં “કાવ્યપ્રકાશ” શિખવાડતાં ચિત્રકાવ્યનો દાખલો આપવાનો એટલે “મિયા-દુધદુદારદર્દુરદરી.....” વગેરે શ્લોક આવ્યો. વર્ગમાંના દરેકને ઊભા કરીને “વાંચો” એમ કહેવા લાગ્યા. મારો વારો

આખો ત્યારે બોલ્યા, “બેસો, પછી કહું ત્યારે તમે વાંચજો.” આખા વર્ગનો પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ત્યારે હેવટે મને કહ્યું, “ભાવળંકર, તમે આ શ્લોક આખા વર્ગમાં વાંચી બતાવો.” હું તે બૂલ રહિત અને બરાબર બોલ્યો. એમણે બહુ પ્રેમથી મારું કૌતુક કરીને અભિનંદન કર્યું અને “આવા ઉચ્ચાર જોઈએ અને એમ બોલાવો જોઈએ” એમ એમણે વર્ગને કહ્યું. મહારાષ્ટ્રીયોના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર તેમને ગમે.

તેમની શુદ્ધ અસ્ખલિત સંસ્કૃત વાણી વિશે મેં સાંભળેલી એક હાસ્યકારક વાત કહું. બી. એ. ના તેઓ સંસ્કૃતના પરીક્ષક હતા. પરીક્ષા મુંબઈમાં હતી. પ્રશ્નપત્રિકામાં થોડીક છાપ-ખાનાની બૂલો સુધારવા માટે તેઓ પરીક્ષાના મંડપમાં આવ્યા તેમને જોઈને, તેમનો ગૂજરાતી પોશ્તાક જોઈને, પોતાના ઉચ્ચારો વિશે અભિમાન ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ કાંઈક મઝાકમાં રિમત કરીને એક બીજા સામે જોવા લાગ્યા. હવે ગૂજરાતી ઉચ્ચારોની મશ્કરી કરવા જેવું સાંભળવા મળશે એવી અપેક્ષા. પણ ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈએ વાંચવાની શરૂઆત કરી એટલે તરત જ બધા પોતાની જગ્યાએ માથું નીચે નમાવી સાંભળતા જ રહ્યા. ઉચ્ચારોમાં મહારાષ્ટ્રીયો જ એક એ બૂલ છે એમ તેઓની સમજમાં આવ્યું અને તેઓ તરત જ ભોંઠા પડી ગયા. વારુ.

ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈને બધા ભારતીય વિદ્વાનો વિશે, દેશબહારો વિશે બહુ આદર હતો. ગમે ત્યારે તેઓ કાંઈના દોષ ન કહેતાં માત્ર ગુણ હોય તેટલા જોતા અને ગૌરવ કરતા.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬ (સંવત-૧૯૨૫ ના માધ માસમાં), ૧૮-૫-૪૨ સોમવારના થયો હતો. તેઓ જાતે

વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. પિતાના એકના એક પુત્ર હતા. તેમના પિતાશ્રી ધર્મનિષ્ઠ અને જૂની પદ્ધતિથી રહેનારા હતા. ગુરુ. આનંદશંકરભાઈને આ આનુવંશિક સંસ્કાર મળેલા હતા.

શિક્ષણ નાનપણથી જ ગામડાની નિશાળ પ્રમાણે ગૂજરાતી શાળામાં શરૂ થયું. યુનિવર્સિટીમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બીજો નંબર મેળવ્યો. સ્વ. પ્રા. આત્માજી વિળ્લુ કાથવટે અને સ્વ. વે. શા. સં. ભારકરશાસ્ત્રી આ તેમના ગુરુજનોમાંના. સંસ્કૃત અધ્યયન તેમણે જૂની અને નવી બન્ને રીતે કર્યું હતું. એમના પિતાને સંસ્કૃતનો શોખ બહુ અને પોતાનો છોકરો ઉત્તમ સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત થાય માટે એમણે જુદા જુદા પંડિતો પાસે તેમને (ગુરુ. આનંદશંકરભાઈને) રાખીને અધ્યયન કરાવ્યું. પ્રા. કાથવટે આધુનિક પદ્ધતિથી ભણાવનારા એમના ગુરુ, ત્યારે વે. શા. સં. ભારકરશાસ્ત્રી, મિથિલાપુરીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બંધુદય બચ્ચા ઝા અને મૃદુનાથ ઝા વગેરે એમને જૂની પદ્ધતિથી શિખવાડનારા ગુરુ.

બી. એ. ની પરીક્ષા તેઓ ગૂજરાત કોલેજમાંથી પાસ થયા અને આગળ અનુક્રમે એમ. એ. અને એલએલ. બી. થયા. પ્રા. કાથવટેનું ગૂજરાત કોલેજમાંથી સ્થળાંતર થવાથી એમની જગ્યાએ ૧૯૬૩ માં ગુરુ. આનંદશંકરભાઈની સંસ્કૃત અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ ત્યારથી લગભગ ૧૯૨૦ સુધી તેઓ ગૂજરાત કોલેજમાં જ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં તે જ આરસામાં તેમની બદલી થઈ, પણ તે જ વખતે તેના કરતાં પણ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જવાનો તેમનો યોગ હતો. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના જનક ભારત-ભૂપણ્ય પંડિત મહામોહન માલવીયને તે યુનિવર્સિટી માટે એક ઉત્તમ

શિક્ષણ અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો કદર એવો વિદ્વાન જોઈતો હતો. સ્વર્ગસ્થ ન્યા. મૂ. લક્ષુભાઈ શાહ અને મહાત્મા ગાંધીજી આ બન્નેએ પંડિતજીને ગુરુ. આનંદશંકરભાઈનું નામ સૂચવ્યું અને નાનકડા કોલેજના ક્ષેત્રમાંથી વિશ્વવિદ્યાલયના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના—વિશાળ ક્ષેત્રમાં તેમનું ૧૯૨૦ થી પદાર્પણ થયું, ત્યાં એમણે ઉપકુલગુરુ (Pro-Vice-Chancellor) તરીકે લગભગ ૧૬ વર્ષ સુધી અવિચ્છાંત શ્રમ કરીને સુંદર કાર્ય કર્યું એ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇતિહાસમાંથી કદી ભુલાશે નહિ.

ત્યાંથી નિવૃત્ત થઈને સને ૧૯૩૫ માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ વિશ્વવિદ્યાલય ફક્ત સિક્કા આપનારું નહિ, પણ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ, પ્રાચ્ય વિદ્યા અંશોધન વગેરે કરવા સારું કાર્યક્ષમ થાય એવું શિક્ષણ તેમને જોઈતું હતું. હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયનો અનુભવ હતો જ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પણ વિચાર એમણે બહુ કર્યો હતો. અધ્યાપનનું કાર્ય પણ બહુ કર્યું હતું. ગૂજરાતી વિશ્વવિદ્યાલયની રૂપરેખા અને બાવી ધોરણ આંકવા તેમના પ્રમાણમાં બધી રીતે ચોગ્ય એવો બીજો કોઈ પુરુષ નહોતો.

તેમના અવસાનથી ગૂજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં પડેલી ખોટ નાખૂદ કરવી અશક્ય છે. આ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની કલ્પના બહુ જૂની છે. ગુરુ. આનંદશંકરભાઈના આગમનથી તેને વધારે વેગ મળ્યો હતો. “આવું વિશ્વવિદ્યાલય” સ્થાપવું એ જ તેમની એક રીતે “ઉત્તમ સ્મૃતિ” આ વિચારનું પ્રેરક બળ પણ તેમને મળશે. અને વિશ્વવિદ્યાલયની કલ્પનાનું મૂર્તસ્વરૂપ થોડાં જ વર્ષોના કાળમાં આપણને દેખાશે એવી આશા રાખીએ.

અહીં બ્રહ્મચારી વાડી નામની એક સંસ્થા છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, શાસ્ત્રો વગેરેનો પુનરુદ્ધાર, સંસ્કૃત વિદ્યાનું અધ્યયન અધ્યાપન, પુનરુજ્જીવન વગેરે આ સંસ્થાના ઉદ્દેશ છે. બદલાયેલા સંજોગોઅનુસાર આ સંસ્થાએ નવા ધોરણથી કાર્ય કરવું જોઈએ માટે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫ સુધી ફાર્ટમાં જૂના દુરટી સાથે વાદ-વિવાદ કરીને નવી યોજના મંજૂર કરી લેવી પડી. આ યોજના પ્રમાણે પાંચ જથ્થાનું કાર્યવાહી મંડળ કરવાનું હતું. ગુરુવર્ચ અનંદશંકરભાઈ બનારસથી નિવૃત્ત થઈને આવવાના હતા એટલે આ મંડળનું અધ્યક્ષપદ તેમના માટે રાખવું એવો વિચાર કરીને કાર્યવાહી મંડળની ચૂંટણી કરી. તેઓ આવે ત્યાંસુધી કામચલાઉ અધ્યક્ષ ભારે થયું એવો મિત્રોનો આશ્રય હતો, તેથી મેં તે સૂચના માન્ય કરી; અને ગુરુવર્ચ આવ્યા પછી, મારા અધ્યક્ષપદનું રાજીનામું સ્વીકારવા માટે તેમને વિનંતી કરી. તે મારું સાંભળે જ નહિ અને મને પૂછે પણ નહિ. હું અધ્યક્ષ અને તેઓ કાર્યવાહીના સભ્ય એટલે મને તો એ વિચિત્ર લાગે અને પેટમાં સળવળે. બ્રહ્મચારી વાડી સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય એટલે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ આંકવો, સંસ્કૃત પાઠશાળા વિશે અભ્યાસક્રમ, પંડિત વર્ગની પસંદગી, સાંસ્કૃતિક અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના મુદ્દાઓ વિશે સૂચના વગેરે કાર્ય કરવા મારું તેમના સિવાય કોણ અધિકારી ? પણ ગમે તે થાય, અધ્યક્ષપદ ન જ સ્વીકારે. બિલકું મને જ અધ્યક્ષ તરીકે રાખવાનો આશ્રય તેમનો હતો. “આપ ગુરુસ્થાને, વડીલ, આપે અધ્યક્ષપદ સંભાળવું જોઈએ, કુક્રમ કરવા, અમે બને તેટલું કરીશું જ” એમ મારું કહેવું, પણ એમણે પોતાનો આશ્રય છોડ્યો નહિ; ફક્ત માદા સભ્ય જ

રહ્યા. અને કામ માત્ર તેમણે બધું કર્યું. કેટલો શિષ્યપ્રેમ, મનની કેવડી મોટાઈ! ફક્ત કામ સામે નજર. “બહારની વાડીની સાધન સામગ્રી ગોઠવવા માટે તમે જ હોવા જોઈએ. શૈક્ષણિક અંતર્વ્યવસ્થા હું જોઈશ. બહારની ગોઠવણ તમે કરો,” આ તેમનો મુખ્ય મુદ્દો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તેઓ અધ્યક્ષ હતા, પણ સાહિત્યિક કામોમાં તેમ જ બીજા બાબતોમાં તેમના હાથ નીચે અથવા તેમની સાથે રહીને કાર્ય કરનારને સંપૂર્ણ છૂટ—એટલું જ નહિ પણ ઊલટું પ્રોત્સાહન. અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીની બાબતોમાં પણ આ જ પ્રકાર. દિશા સૂચન કરાવવાનું, ચર્ચા કરવાની, પોતાના વિચારો માંડવાના, પણ બધું કરવા માટે હું અમુક અધિકાર ઉપર હોવો જોઈએ એવો આગ્રહ નહિ. ઊલટું “આ બધું તો હું કરીશ જ અને કરવું જ જોઈએ. તેને અમુક અધિકારનું સ્થાન શા માટે જોઈએ” એવો યુક્તિવાદ. બધું બીજા કરે તેમ કરવાનું. “ન ધરો શક્ત કરો મી, ગોષ્ઠી સાંગેન યુક્તિવ્યા ચાર” (હું હાથમાં શસ્ત્ર નહિ ધરું અને યુક્તિની ચાર વાતો કહીશ) આ કામનો પ્રકાર! વારું.

બનારસથી અમદાવાદ આવ્યા પછી તેમણે પોતાનો બધો વખત શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માટે કામ કરનારી સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં માળ્યો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી, ઉચ્ચ વિદ્યા વિષયની (Research and Post-Graduate) શાખા વગેરે સંસ્થાઓના તે પ્રમુખ હતા. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તેમના પરિચયનો લાભ મળ્યો હતો અને આ ૬-૭ વર્ષમાં તેમનો નિકટ પરિચય થતાં

તેમના હાથ નીચે અને તેમની પ્રેરણાથી ગૂ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી, એન્જ્યુકેશન સોસાયટી વગેરે કાર્યક્ષેત્રોમાં સેવા કરવાનું સુભાગ્ય મને મળ્યું એ એક મોટી ઐશ્વરી જ કૃપા હું સમજું છું.

તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ જ થોડો ચાલ્યો હતો. સને ૧૮૮૨માં-૧૪ વર્ષની ઉંમરે-તેમનો પ્રથમ વિવાહ થયો. તેમના ધરના જૂના રીતરીવાજોને જોતાં આમાં આશ્ચર્યનું કંઈ કારણ નથી. તે વખતની લોકપદ્ધતિ પ્રમાણે આ થયું. ૮ વર્ષ પછી તેઓ વિધુર થયા-સને ૧૮૯૧ માં (૨૩ વર્ષની ઉંમરે) તેમનો દ્વિતીય વિવાહ થયો. ૧૯૦૩માં દ્વિતીય પત્ની પણ અવસાન પામ્યાં. ૩૪ વર્ષની ઉંમરે વિધુર થયા. આ વિવાહથી તેમને બે કન્યા અને બે પુત્ર એમ ચાર બાળકો થયાં હતાં. તેમણે ફરીથી વિવાહ ન કર્યો. ૩૪ વર્ષની ઉંમરથી આમરણ વિધુરાવસ્થામાં રહીને તેમણે અભ્યયન અધ્યાપનનું જ કાર્ય કર્યું. કેટલા મહાન અને મનોનિગ્રહી ! તે વખતે તેમણે તૃતીય વિવાહ કર્યો હોત તો પણ તે “લોકવિરુદ્ધ” થયું ન હોત. તેમના બંને પુત્ર વિદ્વાન અને સદ્ગુણી છે. વડીલ પુત્ર પ્રો. ધ્રુભાઈ આકસફડમાં શિક્ષણ લઈને આવ્યા છે, અને હમણાં ગૂજરાત કોલેજમાં ઇંગ્લિશના પ્રાધ્યાપક છે. બીજા પુત્ર શ્રી. પ્રહલાદભાઈ B. A., LL. B. છે અને મુંબઈમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વકીલાત કરનારા તરુણ ગૂજરાતી વકીલો-પૈકી એ એક છે. ન્યાયમૂર્તિ દિવેટીયા ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈના જમાઈ થાય. આ આખું જ કુટુંબ સંસ્કારી, મળતાવકું, મીઠા સ્વભાવનું અને પિતાને શોભે એવું જ છે.

ગુરુવર્યનો સાહિત્યસેવા અપ્રતિમ છે. તેમનો સર્વ લેખન-વ્યવસાય ગૂજરાતીમાં જ છે. શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષા અને વિચારોનું

હિતમ મંડાણ આ ગુણુ તેા ખરા જ પણુ ગુરુવર્ય એટલે માત્ર માહિતીનો જ લંકાર હતા એમ નહિ પણુ માહિતી સાથે સાથે સમર્થ ચિંતક (Thinker) પણુ હતા. તેમનું લેખન વિચારપ્રવર્તક હતું. પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી સાહિત્યક સ્વ. મણિભાઈ નલુભાઈના 'સુદર્શન' નામના સામયિકમાં પ્રથમ તેઓ લખતા. સ્વ. મણિભાઈના મૃત્યુ પછી થોડાંક વર્ષો તેમણે તે ચલાવ્યું હતું. પછી ૧૯૦૨માં તેમણે 'વસંત' નામનું માસિક શરૂ કર્યું અને તે ૧૯૩૮-૩૯ સુધી નિયમિત રીતે ચલાવ્યું. આ માસિક ગૂજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી છે. કલકત્તાનું Modern Review માસિક પ્રમાણે આ ચાલતું હતું એમ કહીએ એટલે 'વસંત'ની યોગ્યતાની કલ્પના આવશે.

સને ૧૯૨૦ માં ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક મળી તેના તેઓ સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. ૧૯૨૮ માં ૬ મી ગૂજરાત સાહિત્ય પરિષદના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. મદ્રાસમાં ભરાયેલી ૪ થી તત્ત્વજ્ઞાન કોંગ્રેસ (Philosophical Congress) ના તેઓ પ્રમુખ હતા. તે પૂર્વે બનારસમાં ભરાયેલી બીજી કોંગ્રેસના હિંદી વિભાગના અધ્યક્ષ હતા. હિંદુસ્તાનની બધી યુનિવર્સિટીઓના મંડળના તેઓ ૧૯૩૩ માં પ્રમુખ હતા. આવા પ્રકારના મહત્ત્વના અને વિદ્યપરિષદોના અધ્યક્ષત્વનું માન તેમને મળ્યું હતું, તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતા અને વિદ્વાન લોકોમાં માન કેટલું ઉચ્ચ હતું તેની કલ્પના આવશે.

ગુરુવર્યને જ્ઞાનાર્જન અને વાચનનું જખરદસ્ત બ્યસન હતું. ગમે તે નવી સુંદર ચોપડી તેમણે લીધી ન હોય અને વાંચી ન હોય એવું બને જ નહિ. તેમણે જે કાંઈ ધન પ્રાપ્ત્યપક

તરીકે એળવ્યું તેનો વિનિયોગ અંચસંગ્રહ કરવામાં જ થયો. તેમનો અંચસંગ્રહ અણુમૂલો છે. પૈસાથી તેની કીમત કરવી શક્ય નથી. આ આખો અંચસંગ્રહ લોકોપયોગ માટે સાર્વજનિક સંસ્થાઓને આપવો એમ તેમનો વિચાર હતો. જે વિચારને અનુસરીને તેમના સુપુત્ર આ અમૂલ્ય ધન લોકોને અર્પણ કરવાના છે એ કહેવામાં આજે જો હું ખાનગી વાત જાહેર કરું છું એમ કાંઈ કહે તોપણ તે ખાનગી જાહેર કરવાને ક્ષમા જ મળશે.

તેમનું લેખન વિશાળ હતું. દળદાર ૯-૧૦ અંશે થાય એટલું તેમનું લેખન છે. “કાવ્યતત્ત્વવિચાર” અને “સાહિત્ય-વિચાર” નામે તેમના કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ કરીને ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ જે અંચ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. બીજા કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ “દિગ્દર્શન”ના શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થનાર છે. “આપણો ધર્મ” નામનો એકત્રિત કરેલો લેખસંગ્રહ સંપાદન કરીને છાપવાનું કામ જલદી જ પૂરું થવા આવ્યું છે. આ સિવાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સ્વદેશી વગેરે અનેક વિષયો ઉપર “વસંત”માંથી પ્રસંગોચિત લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. બધા જ ચિંતનીય છે. સર્વત્ર વિચારપ્રવાહ સ્વતંત્ર છે. મહાત્મા ગાંધીજી વિશે અત્યંત પ્રેમ અને આદર હોઈ, જ્યાં જ્યાં મતભેદ થયો ત્યાં ત્યાં તેમણે તે વિનયયુક્ત પણ સંક્રાંત વગરની ભાષામાં વ્યક્ત કરેલો છે.

ગુરુવર્ય વ્યવહારુ હતા અને લોકોમાંના બધાઓનો—તવંગરથી ગરીબ પર્યંત બધાનો—તેમના ઉપર વિશ્વાસ હતો. ૧૯૧૮ માં મિલમાલિકા અને અમદાવાદ મજૂર સંઘ એ બેમાં મતભેદ થતાં મજૂરોએ મોટો સંપ કર્યો. સંપની આગેવાની મહાત્મા ગાંધીજી પાસે હતી. મિલમાલિકાના આગેવાન શેઠ

અંબાલાલ સારાભાઈ—અમદાવાદના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગપતિ—
હતા. આ પ્રકરણમાં ગુરુવર્ય આનંદશંકરભાઈને પંચ તરીકે
ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને બન્ને પક્ષોને માન્ય એવો ન્યાય
તેમણે આપ્યો હતો. આ ઉપરથી તેમની વ્યવહારશક્તિ, ન્યાય-
પદ્ધતિ અને લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટ થાય છે.

ગુરુવર્ય જૂની સંસ્કૃતિના અનુભવી, જૂના રીતરિવાજોમાં
નાનપણથી મોટા થયેલા જૂના રીતરિવાજોથી રહેનારા પણ
તે સાથે જ “પુરાણમિત્યેવ ન સાશુ સર્વમ્”નું જ્ઞાન રાખનારા
હતા. ઘરમાં રોજ પ્રાતઃસ્નાન, શુદ્ધ અને પવિત્ર બની દેવપૂજા,
ભાગવત ગ્રંથવાચન વગેરે કરતા. બીજાઓના હાથનું ભોજન
વર્જ્ય, પણ આગળ જતાં પ્રવાસના પ્રસંગે આવવાથી કાશી
ક્ષેત્રમાં નિવાસ થયો, ત્યારે જમણુના કડક નિયમો ઢીલા કર્યા.
અર્થાત્ નિયમોના મૂળમાંની શુદ્ધતાયે છોડી નહિ. ખાદીબક્ત
હતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણને અનુકૂળ હતા. છોકરાને વિદ્યા-
ભ્યાસ માટે વિલાયત મોકલ્યો તે કાંઈ મોટી નોકરી મળે માટે
નહિ, એ તો માત્ર વિદ્યાર્જન માટે જ. તેમની વિચારમાળા
રહસ્ય ગ્રાહક અને પ્રાગતિક હતી.

પોતાના ઘરના દેવાલય પાસે, ઇશ્વર સામે દૃષ્ટિ રાખીને,
દેવની સાન્નિધ્યમાં પોતાનું મૃત્યુ આવે એવી ઇચ્છા. તે પ્રમાણે
છેવટે એક દિવસ અગાઉથી જ તેમણે સૂચના કરી હતી !
મૃત્યુને તે શાંતિથી અને નિર્વિકારપણે ભેટ્યા. મંગળવાર તા.
૭ ને રોજ બપોરે તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. રવિવાર તા. ૫ ને
રોજ રાત્રે હું તેમને મળ્યો. મને આશિષ આપી. અવાજ
જીડો જતો હતો. થોડો વખત થોભીને તેમને વધારે તસ્દી

ન પડે માટે “ જઈ છું, આવતી કાલે સવારે આવીશ જ ” એમ મેં કહ્યું. જરાક સ્મિત વદનથી બોલ્યા, “જરૂર આવો.” મેં કહ્યું “ સાંજે પણ આવીશ જ ” ત્યારે બોલ્યા “ સાંજનું ચોકસ ન કહેવાય.” મૃત્યુ નજીક અને સામે છે એ જોયું છતાં પણ તેમની ભાવનાઓ સ્થિર હતી, મુદ્રા શાંત હતી. “પરમ દિવસે બે વાગ્યે છૂટો થઈશ” એમ અસ્પષ્ટ બોલ્યા. બેને બદલે ૩-૫૫ વાગ્યે પ્રાણોત્ક્રમણ થયું. ધરના દેવાલય પાસે, ઇશ્વરનું સાન્નિધ્ય, ઇશ્વરનું સ્મરણ અંતરાત્મામાં કરતા કરતા ! ધન્ય તેમનું જીવન. તેમના સ્મરણથી પણ ધન્યતા લાગે છે.

“વસંત”-રજત-મહોત્સવને વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ મોકલેલા સંદેશમાં તેમણે ગુરુવર્ષ આનંદશંકરભાઈનું વર્ણન થોડામાં પણ યથાર્થ કર્યું છે. તે આપીને આ સ્મરણાંજલિ તેમને અર્પણ કરું છું અને આ લખવા માટે મને કહીને “સમાજ પત્રિકા”ના સંપાદકોએ ગુરુવર્ષના સ્મરણસાન્નિધ્યમાં થોડો વખત કાઢવાનો મને યોગ આપ્યો. તે બદલ હું તેમનો પણ આભાર માનું છું.

“ આનંદશંકરભાઈ એટલે સુધારક અને સનાતની આ બેમાંનો એક સુંદર પૂલ છે. તે પૂલ ઉપરથી આપણે એકબીજાને મળી શકીએ છીએ. ભારતભૂપણ માલવીયાજીને અમે આનંદ-શંકરભાઈ આપ્યા, આથી વધુ કંઈ ભેટ અમે તેમને આપી શક્યા હોત ? પ્રાચીન અને અર્વાચીન આ બન્નેનો સંયોગ સુંદર મિલાપ સાધે છે.”

ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

સ્વ. ગુ. આનંદશંકરભાઈના અવસાન પછી સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટના અધ્યક્ષપદ હેઠળ અમદાવાદના બધા નાગરિકોની (હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, ચહુદી વગેરે સર્વધર્મીય તેમ જ કોંગ્રેસ, મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા વગેરે સર્વપક્ષીય અને મિલમાલિક, વેપારી, વકીલ, ડોક્ટર, શિક્ષક, સાહિત્યિક વગેરે સર્વવર્ગીય મંડળની) સભા તા. ૧૬-૪-૧૯૪૨ને રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં થઈ. તેમાં થયેલો ઠરાવ અને આવેલા પ્રમુખ સંદેશાઓ:—

“અમદાવાદના નગરવાસીઓની તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૪૨ ને રોજ થયેલી જાહેર સભાનો ઠરાવ:

આપણા એક અગ્રગણ્ય નાગરિક, પ્રૌઢ અધ્યાપક ‘વસંત’ માસિકના સંપાદનથી અમદાવાદ શહેર અને આખા ગૂજરાતના સાંસ્કારિક અને સાર્વજનિક જીવનને ચલાવનાર, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક અને ઉપકુલગુરુ (પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર), ઈન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડના કેટલાંક વર્ષો સુધીના પ્રમુખ, ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના વિભાગીય પ્રમુખ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના અધ્યક્ષ, ઇન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસના અધ્યક્ષપદને શોભાવનારા, ગૂજરાતમાં અને સમગ્ર ભારતવર્ષમાં એક ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણજ્ઞાત્રી, સમર્થ ચિંતક (Thinker), રહસ્યગ્રાહક વિદ્વાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા, નિવૃત્તિ-કાળમાં પણ અમદાવાદની વિદ્યાવિષયક સંસ્થાઓના સુવધાર એવા આચાર્ય ડૉ. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવના તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૪૨ ને રોજ થયેલા અવસાન બદલ આ અમદાવાદના નાગરિકોની સભા શોક પ્રદર્શિત કરે છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિ વિકાસના સ્તંભ એવા તેમના મૃત્યુથી ગૂજરાતમાં તેમ જ

ભારતવર્ષમાં પડેલી જોડને પૂરી કરવી શક્ય નથી
સભાને લાગે છે.”

સદ્ગુ સભામાં જે અનેક મંદેશાઓ હિં
આવ્યા તે પૈકી મહત્વના તથ્ય:—

ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયા—અલાહ

“Join you in offering tribute.
memory Prof. Anandshanker Dhru
emed scholar Sanskrit, lover m
Educationist of long, varid experien
University will cherish memory
titude.”

મહાત્મા ગાંધીજી, વર્ધા—

“Acharya Dhruva's death irreparable :
His wisdom and calmness were great as
which adorned his learning.”

સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન : હિંદુ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલગુરુ
(Pro-Vice-Chancellor)—બનારસ

“The country has lost a great sch
and educationist and our university a
tinguished Pro-Vice-Chancellor, who left
mark on many sides of our academic life

પ્રકાશક : ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર, લેદ્ર, અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામખડ, અમદાવાદ.

